

ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد

سید محسن حسینی

بنیاد پژوهشهای اسلامی - گروه جغرافیا و نجوم

در این دوران اعضای خاندان شاهی و مأموران عالی‌رتبه دولتی در امور عام المنفعه پیشقدم بودند؛ از جمله حامیان مهم هنرمندان در دوره تیموری گوهرشاد همسر شاهرخ بود که تحت نظر او یک مجموعه عام المنفعه معماری در هرات و مسجدی در کنار بارگاه حضرت رضا علیه السلام ساخته شد.^۱

ویژگیهای معماری

مسجد گوهرشاد که در سال ۸۲۱ق به وسیله معماران غیر خراسانی به شکل چهار ایوانی ساخته شد، نشانه‌هایی از تحول در شیوه مرسوم مساجد سبک خراسانی را در خود دارد.

مسجد گوهرشاد در ضلع جنوبی هسته مرکزی حرم بنا شده است. این مسجد، شامل چهار ایوان است، که این ایوانها به وسیله طاقگانه‌های^۲ دو طبقه به هم پیوسته است. گنبدخانه پشت ایوان قبله با شبستانهای یک طبقه بخشهای مختلف مسجد را به هم می‌پیوندد. در بخش میانی مسجد میانسرا^۳ قرار دارد.

اهمیت دوره تیموریان در تاریخ ایران بیشتر در تحولات فکری، مذهبی و فرهنگی نهفته است که در این روزگار شکل گرفت. کوچ دادن هنرمندان و صنعتگران و به ویژه معماران در این دوران از سایر مناطق ایران، به خراسان و ماوراءالنهر باعث تحول سبک هنر و معماری در خراسان پس از یک دوره فترت گردید. این کوچ هنرمندان در دوره تیمور با توسل به زور انجام شد، ولی به روزگار فرمانروایی شاهرخ و دیگر امرای تیموری مرکزیت یافتن خراسان و ماوراءالنهر به لحاظ فرهنگی و اقتصادی، باعث کوچ خودخواسته هنرمندان به این منطقه گردید.

۱ - بنگرید به: رویمر و دیگران، تاریخ ایران دوره تیموریان (پژوهش از دانشگاه کمبریج)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات جامی، ۱۳۷۹ش، ص

۳۱۷-۳۲۲

۲ - طاقگان: غرفه.

۳ - میانسرا: حیاط.

نمای فعلی ایوان مقصوره، دید از شمال شرقی

در ایوان قبله بین ایوان گنبدخانه و تورفتگی نیم‌گنبدی پشت آن فضایی تقریباً پیوسته وجود دارد. گنبدخانه اندکی به عقب کشیده شده و پهنا و تورفتگی جلو محراب با ورودی ایوان یکسان است.

گنبد مسجد گوهرشاد گنبد دو پوسته گسسته با پوشش بیرونی نار (پیازی) است. پوسته

۱ - پیمایش.

بدیهی است که توجه به محور قبله در مساجد به تأکید بر محراب منجر شده و برای این منظور در برخی از مساجد، سقف بالای فضای محراب را بلندتر از سایر بخشها ساختند و یا بر روی آن گنبدی قرار دادند. در مسجد گوهرشاد تأکید بر محور قبله با ایوانی بلندتر از ایوانهای دیگر که در پشت آن گنبدخانه قرار دارد انجام شده؛ بر فراز محراب نیز نیم‌گنبدی قرار دارد که با مقرنسه‌های گچی رنگین تزیین شده است.^۱

وضعیت فعلی داخل گنبد مسجد گوهرشاد

بیرونی و داخلی حدود ده متر با هم فاصله دارند. فاصله دو پوسته به وسیله دیوارهایی که خشخاشی^۱ نامیده می‌شوند به یکدیگر متصل شده‌اند. گردنی (گریو) گنبد نسبت به دیگر گنبدهای روزگار تیموری از ارتفاع کمتری برخوردار است. در اینجا دنباله پوسته بیرونی گنبد از پاکار به داخل متمایل شده و بعد سوار خشخاشی و گردنی می‌شود که به آن آوگون می‌گویند. پوسته بیرونی گنبدهایی مانند مسجد گوهرشاد را آوگونه می‌نامند. پوسته داخلی گنبد به شکل عرقچین ساخته شده و گوشه‌سازی آن با

سه کنجهای کشیده و کاربرندی انجام شده است.^۲ یکی از جنبه‌های در خور توجه گنبدخانه سه ردیف طاقهای دیوارهای جانبی در بالای دهانه‌هاست که به شبستانها راه دارد. در حالی که تعدادی از این ردیفها به دهانه‌های آزاد بیرونی مرتبط می‌شود، احتمالاً اهداف چندگانه‌ای از

۱ - خشخاشی: دیوارهایی که به صورت تیغه‌ای بین دو پوسته گنبد برای استحکام بخشی و اتصال دو پوسته گنبد به یکدیگر ساخته می‌شود.

۲ - پیمایش.

ساختن آنها مد نظر بوده است: زیبایی، سبک‌تر کردن دیوارهای جانبی و رساندن نور بیشتر به فضای گنبدخانه^۱.

مناره‌های مسجد گوهرشاد که به شکل دو قلو در دو طرف ایوان مقصوره قرار گرفته است، یکی دیگر از شیوه‌های تأکید بر محراب است. مناره‌های زوج از سال ۵۴۷ق به بعد بر سر ایوانهای مساجد ظاهر شده است، لیکن از اوایل قرن هفتم ساختن مناره‌های دوگانه در سر در ایوان مساجد و مقابر معمول شد^۲. در هر حال استادانه‌ترین و به لحاظ معماری زیباترین وسیله تأکید بر سر در که اهمیت بیشتری داشته بلند ساختن آن و قرار دادن دو مناره در دو طرف آن است. مناره‌های مسجد گوهرشاد در عین داشتن خصوصیات یاد شده با توجه به اینکه تا زیر مأذنه پرند و پلکان ورودی مناره بر روی بام قرار گرفته، وزن مناره‌ها در اینجا نقش یک نیروی پیش فشرده را دارد. طاقهایی که دهانه‌های بزرگ دارند فقط زمانی استحکام مطلوب خواهند داشت که فشارهای افقی ناشی از آنها (طاقها) توسط پایه‌های سنگین، در هنگام ساختمان‌سازی و سپس در برابر بارهای گوناگون به راحتی تحمل شود؛ مناره‌ها در مسجد گوهرشاد دقیقاً این نقش را برعهده دارند^۳.

تزئینات

تزئینات ایوان مقصوره شامل کاشیکاری، معرق سنگ و نقاشی و خطاطی بر روی گچ

می‌باشد. نقش‌مایه‌های به کار رفته، اسلیمی، گره و خط می‌باشد. برای وصف تزئینات ابتدا از سرپایه‌های ایوان شروع کرده، پس از آن تزئینات داخل ایوان و گنبدخانه به صورت مختصر توضیح داده می‌شود، سپس بخش بیرونی گنبد توصیف خواهد شد^۴.

در بالای ازاره ایوان در سرپایه‌های دو طرف دو قاب‌بندی کاشی معرق با نقش اسلیمی و گلدان قرار گرفته است. در بالای نقش گلدان در داخل قاب‌بندی در دو طرف دو کتیبه در دو سطر کوتاه به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده است. این کتیبه‌ها تاریخی است که در قسمت بعدی توضیح داده خواهد شد. دو کتیبه تاریخی دیگر نیز در سرپایه و پیشانی ایوان مقصوره تعبیه شده است. کتیبه اول از کاشی معرق به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی است، که نقوش اسلیمی نیز بر زمینه کتیبه نقش بسته است. این کتیبه پس از قاب‌بندی سمت راست ایوان شروع شده، بعد از دور زدن پیشانی ایوان در بالای قاب‌بندی سمت چپ پایان

1 - See: O'kane, B, Timurid, Architecture in Khurasan, p 122-123.

۲ - بنگرید به: محمد علی مخلصی، مناره‌ها؛ معماری ایران دوره اسلامی، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶ش، ص

۲۷۹.

۳ - پیمایش.

۴ - پیمایش.

می‌یابد.^۱

کتیبه دوم نیز کاشی معرق است که در پیشانی ایوان تعبیه شده و به خط ثلث زرد بر زمینه لاجوردی است. در حاشیه ایوان وحد فاصل دو کتیبه با آجرهای تراش‌دار پر شده است. بر روی این آجرها کاشیهای معرق به شکل مربع و اسماء‌الله از کاشی معرق به شکل مستطیل ترصیع^۲ شده است. لچکی ایوان دارای کاشیکاری معرق با نقش اسلیمی است. در دو طرف لچکی ایوان در داخل نقوش اسلیمی دو ترنج به رنگ زرد تعبیه شده که در داخل آنها به خط ثلث صلوات، اسماء‌الله و آیات قرآن نوشته شده است.

پخی داخلی ایوان دارای فتیله است که بر روی آن کاشی معرق با نقش اسلیمی اجرا شده است. در انتهای دو طرف فتیله با خط کوفی قفل کلمه «الملک‌الله» نوشته شده است.^۳

زیر طاق ایوان زیباترین و اصیل‌ترین بخش ایوان را تشکیل می‌دهد. این زیر طاق دارای زمینه سنگ مرمر به رنگ سفید مات است که بر روی آن کاشیهای معرق به شکل سرمه‌دان و موج با نقش اسلیمی قرار دارد. در داخل این آشکال بر روی سنگهای زمینه کار ترصیع شده است. پس از قسمت زیر طاق با یک فرو رفتگی به طرف داخل طاق پشتیبان ایوان شروع می‌شود. در حد فاصل دو طاق ایوان کتیبه دیگری از خط ثلث سفید بر زمینه اسلیمی با رنگ لاجوردی نوشته شده است. این کتیبه از پایه سمت راست شروع

تصویر ۳

ابتدای فتیله ایوان با کتیبه خط کوفی قفل

با عبارت «الملک‌الله»

می‌شود و تا تیزه ایوان ادامه یافته، در سمت دیگر ایوان خاتمه می‌یابد. در ابتدا و انتهای کتیبه دو قاب‌بندی با نقش گلدان گل از کاشی معرق تعبیه شده است. در زیر طاق اصلی ورودی به

۱- پیمایش.

۲- ترصیع به معنای مرصع ساختن است. در اینجا منظور نشان دادن قطعات کاشی بر روی زمینه آجری است.

۳- پیمایش.

گنبدخانه نقشهای گره معقلی تعبیه شده، که در میان نقشهای گره به خط بنایی «اسماء الله» نوشته شده است. نقشهای معقلی دارای رنگ زرد بر زمینه فیروزه‌ای است و خطوط بنایی به رنگ زرشکی می‌باشد. این زیر طاق در دو طرف دارای دو حاشیه بارنگ لاجوردی و خطوط گره معقلی به رنگ آبی است. در داخل این حاشیه ستاره‌های هشت پر با خط بنایی با مضمون اسماء الله کار شده است. در بغلهای طاق ایوان در داخل گره‌های معقلی دو کتیبه به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی از کاشی معرق نوشته شده است. در کتیبه غربی نوشته شده: «قال النبی ﷺ: المؤمن فی المسجد کالسمک فی الماء». و در مقابل آن در طرف شرقی نوشته شده: «المنافق فی المسجد کالطیر فی القفس، سنة احدی وعشرین وثمان مائة»^۱.

پس از گذر از این قسمت به داخل فضای گنبدخانه وارد می‌شویم. عرقچین داخلی گنبد با ترنجهایی که بر روی گچ نقاشی شده تزیین یافته است. حد فاصل ترنجهای سقف اشکال هندسی به شکل موج است که در داخل آنها به خط ثلث زرد کلمه شهادتین نوشته شده است. در انتهای عرقچین گنبد کتیبه‌ای که به خط ثلث سفید بر زمینه سبز نوشته شده و عرقچین گنبد را دور می‌زند، حاوی آیات سوره مبارکه یاسین می‌باشد.^۲

در بالای درهای شرقی و غربی گنبدخانه و نیز در زیر پنجره‌های فوقانی دو طرف

کتیبه‌هایی به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی بر روی گچ نوشته شده است. متن کتیبه‌های غربی چنین است:

«قال الله تعالی: خذوا زینتکم عند کلّ مسجد»^۳؛ «قال الله تعالی: لن تنالوا البرّ حتّی تنفقوا مما تحبّون»^۴؛ «قال الله تعالی: وتزوّدوا فانّ خیر الزاد التقوی»^۵؛ «و امر اهلک بالصلوة واصطبر علیها»^۶؛ «قال الله تعالی: خذا العفو و امر بالمعروف و اعرض عن الجاهلین»^۷؛ «قال الله تعالی: و من الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضات الله و الله رؤوف بالعباد»^۸؛ «قال الله تعالی: و اقیموا و جوهکم عند کلّ مسجد و ادعوه مخلصین له الدین»^۹.

بر روی کتیبه‌های شرقی آمده است:

«قال الله تعالی: أقم الصلوة و أمر بالمعروف و انه عن المنکر»^{۱۰}؛ «قال الله تعالی: استعینوا بالصبر و الصلوة إنّ الله مع الصابریں»^{۱۱}؛ «قال الله

۱ - پیمایش.

۲ - پیمایش.

۳ - حدید / ۲۰.

۴ - آل عمران / ۹۲.

۵ - بقره / ۱۹۷.

۶ - طه / ۱۳۲.

۷ - اعراف / ۱۹۹.

۸ - بقره / ۲۰۷.

۹ - اعراف / ۲۹.

۱۰ - لقمان / ۱۸.

۱۱ - بقره / ۴۵.

تعالی: یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و قولوا قولاً سدیداً»^۱؛ «قال الله تعالی: ان الصلوة کانت علی المؤمنین کتاباً موقوتاً، فی سنة ۱۳۸۵»^۲؛ «قال الله تعالی: ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احداً»^۳؛ «قال الله تعالی: ان اکرکم عند الله اتقیکم ان الله علیم خبیر»^۴.

انتهای ایوان دارای یک نیم گنبد است، که در داخل آن مقرنسهای گچی رنگین با نقش اسلیمی تعبیه شده است. عرض و ارتفاع نیم گنبد انتهایی با عرض و ارتفاع ورودی گنبدخانه مساوی است. محراب مسجد که در داخل نیم گنبد در زیر مقرنسا قرار گرفته است دارای ازاره و حاشیه بیرونی از سنگ مرمر می باشد. پشت بغلهای محراب با کاشی معرق لاجوردی با نقوش اسلیمی تزیین یافته است. داخل محراب دارای مقرنسهای کاشی معرق است که این مقرنسا به فتیله های کوچک کاشی معرق ختم می شود که تا رأس قوس محراب ادامه می یابد. بر روی سنگ داخل محراب در زیر مقرنسهای کاشی به خط ثلث مشکی نوشته اند:

«عجلوا بالصلاة قبل الفوت وعجلوا بالتوبة قبل الموت».

در حاشیه محراب ایوان مقصوره دو کتیبه هست؛ نخست کتیبه ای است از جنس کاشی به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی، متن آن «آیه الكرسي» است و در کتیبه دوم به خط ثلث مشکی بر روی سنگ مرمر آیات ۷۸ تا ۸۵ سوره مبارکه اسراء نوشته شده است.^۵

پوسته بیرونی گنبد با کاشی تزیین یافته است. برای تزیین اصلی گنبد از کاشی نره فیروزه ای استفاده شده است. بر روی شکرگاه گنبد با خط بنایی سه رجی زرد و سیاه کلمه «لا اله الا الله» نوشته شده است. بر روی این خط در بالا کلمه «محمد رسول الله» به خط بنایی سفید و در پایین وزیر آن کلمه «علی ولی الله» به خط بنایی زرشکی نوشته شده است. در زیر این کتیبه ها ستاره های هشت پر به شیوه معقلی قرار دارد. در زیر این قسمت گریو گنبد شروع می شود. در بالای گریو گنبد کتیبه ای به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده است. این کتیبه از کاشی معرق است و متن آن سوره مبارکه یاسین است که کل گریو گنبد را دور می زند. در زیر کتیبه گریو طاق نماهایی قرار گرفته که با کاشیهای معقلی به رنگهای آبی، فیروزه ای و سفید آراسته شده است. اسکلت بندی زیر گنبد نیز در دو طرف با کاشیهای معقلی و خطوط بنایی تزیین شده است. خطوط بنایی به کار رفته اسماء جلاله و اسماء پیامبر ﷺ و علی عليه السلام است.^۶

۱- احزاب / ۷۰.

۲- نساء / ۱۰۳.

۳- جن / ۱۸.

۴- حجرات / ۱۳.

۵- پیمایش.

۶- پیمایش.

کتیبه بایسنقر میرزا که تاریخ اتمام مسجد را به سال ۸۲۱ق نشان می‌دهد
سرپایه غربی ایوان مقصوره

کتیبه‌های تاریخی ایوان مقصوره

کتیبه‌های اصلی تاریخی ایوان مقصوره چهار کتیبه می‌باشد، که بر روی بدنه ایوان تعبیه شده است. کتیبه‌های دو خطی کوچک که در دو سوی ایوان و در بالای قاب‌بندی نقش‌گلدان نصب شده، به خط ثلث بایسنقر شاهزاده تیموری است. متن کتیبه سمت راست ایوان چنین است: «اتفق تحریرها فی اوایل شهرالله المبارک رَجَبِ المَرَجَبِ سنَةِ احدی وعشرین وثمان مائة»

این کتیبه بیان‌کننده تاریخ اتمام بنای مسجد است که در سال ۸۲۱ق انجام شده است. کتیبه سمت چپ ایوان که به همان اندازه و خط کتیبه

سمت راست است، مشخص می‌کند که معمار بنا قوام الدین بن زین الدین شیرازی می‌باشد. متن کتیبه چنین است: «عمل العبد الضعیف الفقیر المحتاج بعناية الملک الرحمن، قوام الدین بن زین الدین الشیرازی الطیان»^۱.

کتیبه دیگر که به خط ثلث بایسنقر است از سمت راست ایوان شروع شده، پس از دور زدن پیشانی ایوان در سمت چپ ایوان پایان می‌یابد. مضمون کتیبه با آیه قرآن و حدیثی از پیامبر آغاز می‌شود و سپس بیان شده است که این مسجد در

۱ - پیمایش.

مرمتهای مسجد و ایوان مقصوره

مسجد گوهرشاد به ویژه ایوان مقصوره آن بارها مورد مرمت اساسی قرار گرفته است. مهم‌ترین مرمتهای مسجد مربوط به سالهای ۱۰۰۸، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۹، ۱۰۷۷، ۱۰۸۴، ۱۰۸۸، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۲۱۴، ۱۲۳۲، ۱۲۵۴، ۱۲۷۴ و ۱۳۳۶ق است.^۱ مهم‌ترین مرمتهای ایوان مقصوره که در واقع بازسازی گنبد و ایوان بوده در دو دوره انجام شده است. اولین بازسازی گنبد و ایوان مقصوره پس از زلزله ربیع الآخر ۱۰۸۴ق مشهود می‌باشد^۲، که به دستور شاه سلیمان صفوی و به مباشرت کلبعلی خان

دوران شاهرخ تیموری به وسیله همسر او بنا شده و برای او طلب خیر و قبولی خیرات او به درگاه خداوند شده است. در پایان نیز نام کتیبه نگار بایسنقر تیموری و ۸۲۱ق سال اتمام بنا ذکر شده است.^۱

در پیشانی ایوان مقصوره با خط ثلث زرد رنگ در زمینه لاجوردی روی کاشیهای معرق کتیبه تاریخ‌دار دیگری نوشته شده است. این کتیبه تاریخ ۱۰۸۷ق را بر خود دارد و به وسیله کتیبه‌نگار معروف روزگار صفویه محمد رضا امامی اصفهانی نوشته شده است: یا ذا العظمة والكبرياء و یا ذا العزة والبقاء و یا خالق الارض والسماء، هذا الطاق الرفیع والایوان المنیع العالی شاهدان علی قدرة الكبير المتعالی، الحمد لله الملك الواحد الباقي نجني بالالطاف الخفی ممّا اخاف، لاله الا انت سبحانه انی كنت من الظالمین فاستجبنا له ونجّیناه من الغمّ وكذلك ننجی المؤمنین، صدق الله العظيم، کتبه محمد رضا الامامی سنة ۱۰۸۷»^۲.

۱ - پیمایش.

۲ - پیمایش.

۳ - بنگرید به: حبیب‌الله صمدی، «جامع گوهرشاد یا هشتمین بنای زیبای جهان»، مجله یغما، ش ۷، ص ۵۱۴.

۴ - بنگرید به: ملویل امبرسز، تاریخ زمین‌لرزه‌های ایران، ترجمه ابوالحسن رده، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۷۰ش، ص ۱۸۶.

بازسازی شده بود کشف شد^۲. دومین بازسازی اساسی گنبد و ایوان به سال ۱۳۳۹ش انجام شد. علت این بازسازی صدماتی بود که در گلوله‌باران روسها به سال ۱۳۳۰ق به گنبد و ایوان مسجد وارد شده بود.

بر اساس نوشته مرحوم مدرس رضوی که خود شاهد گلوله‌باران حرم مطهر بوده است، یازده گلوله توپ به ایوان مقصوره و یازده گلوله به گنبد مسجد اصابت کرده است^۳. پس از گلوله‌باران حرم مطهر و مسجد گوهرشاد، مرمت‌های اساسی در حرم و مسجد انجام شد، ولی با توجه به شکست برداشتن گنبد مرمت‌های انجام شده در مورد گنبد مسجد گوهرشاد به دلیل حجم کلان گنبد و ضعیف‌تر بودن اسکلت‌بندی اطراف آن نسبت به گنبد مطهر چندان کارساز نبود، ولی با وجود تمام اینها با مرمت‌های مستمر انجام شده بر روی گنبد توانستند آن را به مدت حدود پنجاه سال پس از گلوله‌باران سرپا نگه دارند.

کتیبه مرمتی بنا با نام معمار شجاع‌الدین بنای اصفهانی و تاریخ ۱۰۸۸ق بر روی مناره شرقی

قورچی باشی بیگلر بیگی مشهد و معماری شجاع‌الدین بنای اصفهانی انجام شده است که تاریخ این تعمیر در دو کتیبه مسجد، یکی در بالای در ورودی شبستان غربی و دیگری بر روی مناره شرقی مسجد به تاریخ ۱۰۸۸ق ذکر شده است^۱. کارهای انجام شده در این دوران عبارت بودند از بازسازی کامل گنبد و پرکردن مناره‌ها تا سطح بام و پر کردن طاق‌گانه‌های رو به صحن در دو سوی ایوان مقصوره. در بازسازی گنبد به سال ۱۳۳۹ش آثار گنبد اولیه که به روزگار صفوی

۱ - پیمایش.

۲ - بنگرید به: روزنامه خراسان، چهارشنبه دوازدهم مرداد ۱۳۳۹ش.

۳ - بنگرید به: محمد تقی مدرس رضوی، سالشمار وقایع مشهد، به کوشش ایرج افشار، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸ش، ص ۲۳۲-۲۳۱.

تصویر ۷

وضعیت گنبد در ۱۳۰۰ ق. متفاوت بودن کاشیکاری گنبد قابل توجه است
(از آلبومخانه کاخ گلستان)

سرانجام در ۱۳۳۹ش نظر اداره کل باستان‌شناسی و اداره کل اوقاف بر این قرار گرفت که نگهداری گنبد مسجد گوهرشاد دیگر امکان‌پذیر نیست و در این سال گنبد و دیوارهای طرفین و ایوان تا نزدیک ازاره تخریب گردید و گنبد جدیدی از جنس بتن آرمه به جای آن ساخته شد^۱. بتن آرمه شدن گنبد هر چند باعث سبک شدن بنا و استحکام آن گردید، ولی اصالت مسجد را به عنوان یک بنای تاریخی آجری خدشه‌دار کرد.

کاشیکاریهای مسجد نیز همچون سازه آن دست کم در صد سال گذشته که عکسهای آن موجود است چه به لحاظ جنس و چه به لحاظ رنگ و نقش دچار تحول شده است. کاشیکاریهای اولیه مسجد از جنس معرق بوده است که از اواخر دوره صفویه با گسترش یافتن کاربرد کاشی هفت رنگ به جای معرق در مرمت‌های انجام شده از اواخر دوره صفویه وقاجار، کاشیهای هفت رنگ جای معرق را گرفت. بدیهی است که در این تحول، جنس و نقوش کاشی نیز دچار تحول شده باشند. با تأسیس کارگاه کاشی مسجد گوهرشاد در پنجاه سال قبل دوباره صنعت معرق پس از یک فترت سیصد ساله در خراسان زنده گردید و پس از آن سعی شد که به کاشیکاریهای اولیه مسجد به لحاظ جنس نزدیک‌تر گردند^۲. عکسهای قدیمی موجود از گنبد مسجد و مناره‌ها نشان می‌دهد که در صد سال گذشته کاشیکاریهای گنبد به لحاظ

نقش چهار مرتبه تحول یافته است. هر چند در برخی کاشیکاریهای مسجد نقشهای اصیل روزگار تیموری هنوز دیده می‌شود، ولی اگر با دیدی فنی و دقیق به این نقوش توجه شود تحول در رنگهای مرسوم دوره تیموری را در این کاشیها مشاهده می‌کنیم^۳. تزیینات دیگری که پس از بازسازی گنبد در ۱۳۴۰ش به ایوان مقصوره اضافه شده، نقاشیها و کتیبه‌های روی گچ در داخل گنبدخانه و بر روی مقرنسهای بالای محراب می‌باشد که در قسمت قبلی توضیح داده شد^۴.

با توجه به موارد گفته شده هر چند مسجد گوهرشاد در طول زمان تحول بسیار یافته است، ولی هنوز هم نشانه‌های سبک روزگار تیمور در آن مشاهده می‌شود و نیز به عنوان مسجد جامع مشهد مورد توجه زائران و مجاوران می‌باشد.

①

۱ - بنگرید به: روزنامه خراسان، چهارشنبه دوازدهم مرداد ۱۳۳۹ش.

۲ - بنگرید به: صمدی، «جامع گوهرشاد یا هشتمین بنای زیبای جهان»، ص ۵۱۴.

۳ - پیمایش.

۴ - گفت و گو با مرمت‌کاران مسجد.

گنبد گوهرشاد پس از حادثه توپ‌بندی روسها (۱۳۳۰ق). خرابی گنبد در تصویر مشاهده می‌شود. متفاوت بودن کاشیها قابل توجه است (از مجموعه دکتر محسن منصوری فرد)

وضعیت گنبد قبل از پیاده کردن آن در اوایل دهه ۱۳۳۰ ش